

بازخوانی روایت باستانی «آب و درخت» در دوران اسلامی ایران

شهره جوادی

Shjavadi@ut.ac.ir

استادیار گروه مطالعات عالی پردیس هنرهای زیبا دانشگاه تهران، ایران.

چکیده

عناصر طبیعت همچون خورشید، ماه، ستارگان، آب، گیاه، آتش، کوه، بعضی از جانوران، زمین و آسمان نزد اقوام و ملل مختلف جهان ارزش و اعتبار ویژه‌ای داشته‌اند؛ تا جایی که برای این مظاهر طبیعت تقدسی قایل بوده و نماد و نشانه‌هایی برای آنان ساخته یا خدایانی را به آنها نسبت می‌دادند. در ایران باستان آب و گیاه از احترام و ارزش بسیاری برخوردار بوده و از نشانه‌های مهر و اناهیته محسوب می‌شدند. آیین‌های نیایش برای آب و درخت مقدس و ایزدان وابسته به آنها از گذشته‌های دور در ایران رایج بوده و در دوران اسلامی با محتوای جدید تداوم یافته است. چنان که نیایش اناهیته به توسل و شفاعت نزد معصومین و مقدسین در باور اسلامی تبدیل شده است. اناهیته ایزدانوی آب‌ها به سان بانویی با خصوصیات طبیعی و کمال یافته، نماد باروری انسان، حیوان و نبات است. قوت این باور در فرهنگ ایران به حدی بود که در دوران اسلامی این سرزمین نیز استمرار یافت. آیین باران‌خواهی و توسل به حضرت زهرا (س) و حضرت عباس، سقای دشت کربلا، جایگزین نیایش‌های آب و توسل به اناهیته شده است. در این دگردیسی، اگرچه صورت آیین حفظ شده و تداوم یافته، اما ماهیت به جای "طلب باران از الهه اناهیته" به "توسل به اشخاص مقدس" برای وساطت و شفاعت نزد خداوند بدل شده است؛ شفاعتی که در قرآن مشروط به اذن خداوند است؛ در دوره اسلامی آب و درخت ذاتا دارای تقدس نیست اما به واسطه نقش مهم آنها در زندگی مردم و ارتباط با باور کهن و تأکید قرآن کریم مورد توجه و مطلوب شمرده می‌شوند. در حقیقت تغییر مهمی که در باور اسلامی نسبت به پیشینیان رخ داد، مرجع درخواست و دعای مردمان است که در گذشته توسل به اناهیته و مهر بوده، درحالی که در باور اسلامی به ویژه در اعتقاد شیعیان توسل به معصومین و مقدسین، به عنوان شفیع و واسطه است.

واژگان کلیدی

آب، درخت، اناهیته، آیین نیایش، زیارتگاه، دوران اسلامی.

مقدمه

در ایران چشمه‌ها و درختان مقدس که نماد باروری و برکت بوده‌اند تاکنون جایگاه خود را حفظ کرده و در دوران اسلامی نیز محترم شمرده شده‌اند. احترام به عناصر طبیعت و تقدیس و تکریم آنان بین اقوام و ملل گوناگون در سراسر جهان دیده می‌شود و پیشینه‌ای بسیار کهن دارد. چنان که آب، درخت، خورشید، ماه و ستارگان در باور ایرانیان و دیگر تمدن‌های کهن چون مصر، بین‌النهرین، چین و هند جایگاه ویژه‌ای داشته و در قالب اساطیر و خدایان ظاهر شده‌اند و از آنجا که انسان از مواهب طبیعی آنها بهره می‌برد، جنبه تقدس یافتند و ستایش می‌شدند. بنابراین اسطوره‌ها و خدایان که مردم به آنان متوسل می‌شدند هرکدام نماد و نشانه‌هایی داشت که بیشتر در ارتباط با عناصر طبیعت بود. این اساطیر و خدایان در باورهای جدید کمابیش آیین‌های خود را با تغییر محتوا حفظ کرده است. چنانکه آیین‌های نیایش اناهیتا و طلب حاصلخیزی و باروری با قربانی همراه بود که این رسم به سنن و آداب اسلامی نیز راه یافته و تاکنون در نقاط مختلف ایران شاهد آن هستیم.

در ایران باستان چشمه‌ها، درختان و معابد بسیاری به خدایان مهر و اناهیتا منسوب بوده و نام ایزدان را بر این اماکن و مظاهر طبیعی می‌گذاشتند. بسیاری از این اسامی امروز در این سرزمین باقی مانده و تعدادی دیگر با ظهور دین جدید تغییر نام یافته‌اند. "در تاریخ ادیان هرگز دیده نشده که موضوعی کیهانی یا زمینی، به خاطر خود آن موضوع پرستیده شود. موضوع قدسی، به هر شکل و با هر ذات از ایزد قدسی است که نشانگر برترین واقعیت است و یا بهره‌مند از آن" (برگرفته از الیاده، ۱۳۷۲ : ۱۶۲). آب و درخت در آیین‌های کهن ایران و در باور اسلامی همواره وجود داشته زیرا با حیات، سرسبزی، برکت و فراوانی همراه بوده است. به طوری که در باور مسلمانان امروزی واسطه‌ای برای توسل جستن و یاری خواستن از ائمه معصومین است و هرگز به منزله خرافه‌پرستی و شرک نیست؛ گرچه شکل ظاهری و عناصر آیینی ایران باستان حفظ شده اما اصل توسل در باور شیعیان به صورت قوی وجود دارد، چنان که توسل به امامان و امامزادگان نیز شکل و صورتی خاص دارد؛ در قالب لمس و بوسیدن ضریح این بزرگواران که با پارچه‌های سبز و نقش و نگاره‌هایی از گل و بوته نیز تزئین شده نمود پیدا می‌کند. این پژوهش قصد دارد ضمن تشریح نمادهای آیین باستانی به چگونگی تحول و تداوم آنها در دوران اسلامی بپردازد.

آب مقدس

اعتقاد به چشمه‌ها و رودها که آب‌های مقدس هستند نماد باروری و منشأ حیات شمرده می‌شود. چنانکه رود گنگ و الهه گنگ (گنگا) برای هندوان، رود نیل برای مصریان و نزد سرخ‌پوستان مکزیکی و بومیان آفریقایی آب حیات از اهمیت خاصی برخوردار بوده است. "آب عنصر نخستین است که همه چیز از آن آفریده شد، بنابراین یک نماد باستانی برای زهدان و باروری و همچنین نشانه

تطهیر و نوزایی بود. در بسیاری از اساطیر آفرینش در هندوستان، خاورمیانه و مصر اسطوره‌هایی وجود دارد که وجود یک اقیانوس کیهانی را پیش از پیدایی جهان مطرح می‌کنند" (هال، ۱۳۸۰ : ۱۹۵). "حدیث سنتی آب‌های آغازین که زادگاه جهان‌ها بوده‌اند، در روایات بسیاری مربوط به آفرینش‌های باستانی و ابتدایی کیهان یافته می‌شود" (الیاده : ۱۳۷۲، ۱۹۰ و ۱۹۲).

الهه آب در ایران باستان «اردویسور اناهیتا»، در بین‌النهرین «اننا» و در باور دیگر تمدن‌ها هریک با نامی و به گونه‌ای پرسش می‌شده‌اند. برخی از پژوهشگران معتقدند اناهیتای ایرانی، همتای «سرس وتی» ودایی، «ایشتر» بابلی، «دیمتر» و «آفرودیت» یونانی است. "آب بالقوه رمز زندگی است (آب حیات) و زمین، جانوران و زنان را بارور می‌کند. کلیت آب، ماه و زن، مدار «انسانی-کیهانی» باروری تصور شده است. نشانه‌های توجه به آب در دوران نوسنگی را روی ظروف با علامت شاهد هستیم" (برگرفته از الیاده، ۱۳۷۲ : ۱۹۰).

اناهیتا در اوستا چنین توصیف می‌شود: برای ایزدبانوی آب‌های پاک که جان افزایش رمه و دارایی کشور و گیتی را افزونی بخشد و زایش زنان را آسان گرداند و شیر آنان افزایش دهد... اوست برومندی که در همه جا پرآوازه است، رودی که به هریک از هفت کشور روان گردد در زمستان و تابستان یکسان است... نیایش‌ها و قربانی‌ها کنند... اوست برومندی که در همه جا پرآوازه است. بزرگی که در بزرگی همچون همه آب‌های روان روی زمین است. نیرومندی که از کوه «هکر» به دریای «فراخ کرت» فرو ریزد... آن نیرومند رخشان بلندبالای خوش اندامی که آب‌جوشان و خروشان، به فراوانی همه آب‌های روی زمین، روان است... اوست که دارای هزار رود، هزار دریاچه، هریک به درازی چهل روز راه مرد چابک سوار است (دوستخواه، ۱۳۶۱ : ۱۷۰-۱۳۷). همچنین در جای دیگر زرتشت فرموده: به همه آب‌های نیک مزدا آفریده درود می‌فرستم به اردویسور اناهیتا درود می‌فرستم. شکوه و تندرستی و پایداری تن و دارایی و آسایش و فرزندان برازنده و زندگی دیرپا و بهشت پاکان و نیکان و روشنایی از آن کسی است که تو را بستاید (همان : ۱۷۰-۱۶۹).

"نمادهایی که به دلیل ارتباط با آب، یادآور اناهیتا هستند عبارتند از: گل نیلوفر، ماهی، دلفین، مرغابی همچنین سبو" (گیرشمن، ۱۳۶۸ : ۱۰۵) که در نقش‌پردازی‌های دوره ساسانی بر ظروف و اشیا و نقش‌برجسته‌ها دیده می‌شود. "در اسطوره‌های ایرانی نیلوفر را گل ناهید می‌نامیدند" (یاحقی، ۱۳۶۹ : ۴۲۹). از جمله نشانه‌های تقدیس آب در دوران اسلامی و به خصوص در ایران وجود سقنقارهاست^۱ که امروز در مراسم تاسوعا و عاشورای حسینی در تکایا و امامزاده‌ها به یاد سقای دشت کربلا به آن توسل می‌جویند (جوادی، ۱۳۸۶ : ۱۳). نقش‌هایی از عناصر نامبرده به صورت نقاشی دیواری در سقنقارهای مازندران و برخی تکایا و امامزاده‌ها یادگارهایی از نقوش و باورهای باستانی

انگور که در حیاط‌های خانه‌های ایران در کنار حوض آب وجود داشته است، حکایت از باور این مردم دارد. این درختان میوه‌های پرده‌دارند که نشانه باروری و فراوانی است. از آنجا که رنگ آتشین میوه و شکل و رنگ گل انار تداعی سرخی و شعاع‌های نور خورشید است به مهر نسبت داده می‌شود. انار و انگور و انجیر در فرهنگ اسلامی نیز جایگاه مهمی دارد و میوه‌هایی هستند که به روایت قرآن کریم در بهشت وجود دارند. در نقوش و تزئینات ایرانی و اسلامی نیز بسیار به چشم می‌خورند.

درخت زندگی نماد حیات جاوید که از آب‌های پاک و روان تغذیه می‌کند به گونه‌های متفاوت جلوه‌گر می‌شود. درختان تنومند در ایران حدیث دیرینه‌ای است که با زندگی نیاکان ما عجین بوده و اکنون نیز در باورهای ما جای دارد. "درختان کهنسال که در گورستان‌ها و در جوار نیایشگاه‌ها وجود داشته‌اند، برگزیده مردم بوده و در ادراک و تجربه مذهبی کهن، نماد باورهای فراطبیعی‌اند، چونانکه در ورای درخت همواره ذات و جوهری روحانی نهفته است و هرگز درختی به عنوان خود درخت پرسیده نشده، بلکه رمز و رازهای گوناگون و عجیبی با آن همراه است" (ر.ک. به جوادی، ۱۳۸۷: ۳۰). درخت زندگی که تصویر آن را بر سکه‌ها، نقش برجسته‌ها، ظروف و اشیاء، پارچه و قالی، مهرها و... می‌بینیم گاه گیاهی نمادین و ترکیبی است و درختی خاص نیست. همچون درختی که در نقش برجسته تاق بستان دیده می‌شود. در مواردی دیگر انواع درختان نامبرده و حتی نخل در نواحی گرمسیری دیده شده که منسوب به درخت زندگی است. اما این نسبت در مورد درختانی مانند سرو، کاج و چنار بیشتر رایج بوده که شاید به دلیل عمر زیاد آنها باشد. در دوران اسلامی از سرو به علت سرسبزی و بی‌خزان بودن به عنوان درخت جاودانگی، نماد حیات، عمر جاوید و زندگانی پس از مرگ یاد شده است. "پادشاهان پارس پیوسته درخت چنار را گرامی می‌داشتند. در دربار ایران درخت چنار زرینی همراه (درخت انگور) تاکی زرین بود که آنها را اغلب در اتاق خواب شاه می‌نهادند و چنار را به گوهرهای بسیار آراسته بودند و پارسیان آن را ستایش می‌کردند" (همان: ۴۵). چنارها و سروهای مقدس بسیاری همچون چنار امامزاده صالح تجریش، چنار کهنسال در نیاسر کاشان، سرو ابرقو، سرو مهریز و سرو کاشمر از جمله درختانی هستند که با آیین‌های مقدس همراه شده‌اند. گاه درخت سدر را نماد اناهیته دانسته‌اند که بیشتر با حماسه گیل گمش و ایشتر پیوند دارد. پرستشگاه ناهید را در همدان با چوب این درخت ساخته‌اند (پاریزی، ۱۳۵۷: ۲۵۰). به نظر می‌رسد این درختان منشأ محلی و جغرافیایی داشته‌اند، زیرا در مناطق مختلف انواع درختان بومی محترم شمرده شده و در کنار آنها قبرستان، زیارتگاه و معبد برپا می‌داشتند. گاه این درختان به حدی مهم بوده‌اند که به آنان دخیل می‌بستند و توسل می‌جستند. این درختان اغلب در کنار چشمه یا رودخانه ای قرار داشتند و مردم در اطراف آنها گردآمده و آیین‌هایی برپا می‌داشتند. بسیاری

است که در دوران قاجار احیا شده‌اند. از جمله این نقش و نگارها به کیجاتکیه در بابل و سقانفار کبریاکلا در قائم‌شهر می‌توان اشاره کرد. سقانفارها که همان نیایشگاه‌های اناهیته بوده علاوه بر ایام محرم، به هنگام برداشت محصول و در فصول کشاورزی نیز برای طلب برکت و فراوانی در تکایا و امامزاده‌ها مورد توسل و نیایش واقع می‌شوند. امروزه بسیاری از مراسم که در ارتباط با ماه و خورشید و حتی به نام «عید ماه» در تیرماه هر سال در مازندران برگزار می‌شود در تداوم جشن تیرگان یا روزهایی خاص از گذشته‌ها و آیین‌های پیشین است که در ارتباط با ماه و اناهیته همچنان بر جای مانده است.

در باور اسلامی آب‌ها به دنبال باورهای کهن ایرانی که ایزدبانو اناهیته موکل آب‌هاست به حضرت زهرا (س) تعلق دارد چنانکه مهریه ایشان نیز آب و آیینه بوده است. به طور کلی، نماز باران و توسل به فاطمه (س) و بسیاری از رسوم و آیین‌های آب‌خواهی، در سراسر ایران وجود دارد که در تداوم نیایش آب و توسل به اناهیته بوده و امروز دگرگون شده است (ر.ک. به: میرشکرایی، ۱۳۸۰). رسم آب‌پاشیدن برای بدرقه مسافر، ظرف آب بر سر سفره هفت‌سین که گیاهی سبز در آن می‌اندازند جملگی آیین‌هایی است که از جایگاه والای آب در میان ایرانیان سخن می‌گوید.

درخت مقدس

درخت‌ها از دیرزمان در نزد انسان گرامی بوده‌اند و انسان بدوی اعصار کهن گمان می‌کرده که آنها نیز مانند جانوران و مردم دارای روان‌اند. در قرن نوزدهم که هنوز تمدن به میان بسیاری از اقوام آفریقایی و اهالی اقیانوسیه راه نیافته بود نیز اعتقاد به روان جانوران و درختان در این سرزمین‌ها زنده بود و شاید هنوز هم باشد (بهار، ۱۳۷۷: ۴۳). گیاهان و به طور خاص درخت همراه با آب دو عنصر مقدسی هستند که از مظاهر اناهیته بوده و در ارتباط با پاک، باروری و رشد و فراوانی در جهان هستی قرار دارند. "کلمه اورورا (urvara) و اورویت در اوستا به معنای گیاه آمده و اسم جنس است که به گیاهان، رستنی‌ها و درخت‌ها گفته شده است. در سانسکریت همین کلمه با معنی درخت و با اورورا یکی است. عموماً اورورا برای گیاهان و روئیدنی‌های نیک و سودمند و آنچه مایه تغذیه آدمی و حیوان است آمده؛ و همچنین اورو مانند خدا ستوده شده است چنانکه همه چیزهای نیک و سودمند در مزدیسنا (ستایش اهورامزدا) سزاوار نیایش و درود است" (پورداوود، ۱۳۸۰: ۱۳۰). "از حضور درختان مقدسی که در کنار چشمه‌ها می‌رویند و نگهبانانی دارند در «اوستا» ذکر شده است (گیرشمن، ۱۳۵۰: ۱۸۹). در آبان‌یشت که نیایش اناهیته‌است از احترام و تقدس این عناصر که نمادهای الهه هستند سخن رفته است. درختان مقدس ایران بسیار متنوع بوده که شامل چنار، سرو، بید، افرا، گز در نقاط کویری، توت در کوهستان، سدر و انجیر بوده‌اند. احترام به درختانی خاص همچون انار، انجیر و

از این اماکن تاکنون باقی‌مانده و به گردشگاه و زیارتگاه مسلمانان تبدیل شده است. برخی از این مکان‌ها مورد توجه پیروان ادیان مختلف چون زرتشتی، مسیحیت و اسلام است که در روزهایی خاص از سال شمسی به زیارت آن می‌روند. زیارتگاه‌های پیر سبزر یزد، قره کلیسا در آذربایجان از این جمله هستند.

دگردیسی و تداوم آیین‌های بزرگداشت آب و درخت از گذشته تاکنون

آیین‌های پرستش اناهیتا به منظور طلب باران به خصوص در فصول برداشت محصول انجام می‌گرفت. درجوار بسیاری از چشمه‌ها و درختان کهنسال نیایشگاه‌هایی ساخته‌اند که برخی از آنها تاکنون برجاست. در این اماکن نیایش ایزدبانوی باروری و دارنده آب‌های پاک و روان با قربانی و جشن و شادی همراه بود. زنان برای باروری و یا وضع حمل آسان و دختران در طلب همسر در این چشمه‌ها شستشو کرده و به الهه باروری متوسل می‌شوند. از این جمله می‌توان به معبد و چشمه «هینزا» در مقدس در چشمه علی دامغان و قدمگاه نیشابور در میان شیعیان در تداوم رسم کهن نیایش آب و درخت قرار دارد. تداوم این باور در دوران اسلامی با توسل جستن به حضرت زهرا (س) و خواندن نماز باران، همچنین یاری جستن از بانوان مطهر از تبار معصومین همراه است. زرتشتیان نیز آیین‌ها و مراسمی در تداوم این باور با دگرگونی‌هایی در قالب عقاید خویش برگزار می‌کنند؛ جشن تیرگان که امروز به مراسم شادی و آب‌پاشیدن در میان زرتشتیان تبدیل شده همان نیایش آب در دوران باستان است. درختان کهنسالی که در کنار چشمه، چاه و رودخانه‌ها قرار دارند برای اهالی محترم بوده و بسیاری اینها که در جوارشان نیایشگاهی بنا شده است. برخی از این (چارتاقی)‌ها در زمان ساسانی به آتشکده تبدیل شدند و یا آتشکده‌ها را به همان شکل و در جوار چشمه و درخت یا بر فراز کوه بنا کردند. مانند چارتاقی نیاسر کاشان، چارتاقی نظنز در مجاورت مسجد جامع و ...

مجموعه این عناصر در دوران اسلامی به جهت تقدس و احترامی که نزد مردم داشتند همچنان مأمین حاجتمندان و مؤمنین مسلمان شده است که به اقامتگاه یا مدفن امامزادگان، پیران و بزرگان دین نسبت داده شده و به مرور زمان برخی از بناهای چارتاقی دارای سنگ قبر و ضریح^۲ شده‌اند. از جمله اماکن مذکور می‌توان از بنای امامزاده حمزه واقع در آب‌علی (تصویر ۱) با چارتاقی کوچکی در دل چناری کهنسال و سنگ قبری کوچک درون آن نام برد. بر فراز تپه‌ای در جاده آب‌علی و کمی دورتر از این زیارتگاه گنبدی سنگی در کنار درختی کهنسال و در حاشیه رودخانه قرار دارد که تا امروز به آن آتشکده می‌گویند (تصویر ۲). در گذر زمان از گذشته تاکنون بسیاری از زیارتگاه‌ها بازسازی شده و فضای آن گسترش

یافته تا پاسخگوی زائرین باشد. اهالی به درختان مذکور دخیل بسته، از آب چشمه می‌نوشتند و تبرک و توسل می‌جویند و حاجت می‌طلبند. ماهیان چشمه را مقدس شمرده و صید آن را حرام می‌دانند. چنانکه در نیاسر کاشان روز عید قربان در کنار چشمه و در جوار مسجد (معبد اناهیتای سابق) قربانی می‌کنند و ماهیان مقدس در چشمه و نهر آب از خون آن می‌نوشتند. چاه‌های امام زمان^۳ (عج)، چشمه‌های حضرت فاطمه (س) - دختری پیامبر اسلام - و حضرت علی (ع)، داماد پیامبر (ص) به قدمگاه^۴ مشهور هستند. همچون قدمگاه نیشابور که درخت کهنسال و چشمه آن به حضرت زهرا، حضرت علی و امروز به امام رضا (ع) نیز نسبت داده می‌شود. در این مکان آثار دیوارهای ساسانی هنوز پابرجاست و روزگاری نیایشگاه اناهیتا بوده است.

زیارتگاه‌ها و اماکن مختلف با نام‌های بانوان مطهری از تبار امامان و پسوند بی‌بی، خاتون، دختر (هفت دختر، چهل دختر) و همچنین زیارتگاه‌هایی در کنار چشمه و درخت کهنسال، یا در میان گورستان با نام پیر، درویش، بزرگوار و امامزاده در نقاط مختلف ایران فراوانند؛ از جمله زبیده‌خاتون در نراق، چهل‌دختر در امامزاده ابراهیم کرج، چارتاقی روستای نشلج در نیاسر کاشان. مشابه این زیارتگاه‌ها و چشمه‌های مقدس نیز در سراسر جهان وجود دارد که با باورهای کهن مردم پیوند داشته و در طی دوران، آیین‌های آنها در باورهای جدید رسوخ کرده است؛ به گونه‌ای که امروز در بسیاری از کشورهای جهان از این چشمه‌ها فراوانند و مردم به آنها با دیده احترام می‌نگرند و با معجزات و روایاتی از حضرت مریم مقدس و عیسی (ع) پیوند خورده‌اند در حالی که ریشه آن در باورهای پیش از مسیحیت است. به عنوان نمونه در اروپا (ایتالیا، اسپانیا، فرانسه و پرتغال) چشمه‌هایی در جوار صومعه‌ها و بر بلندای کوه‌ها قرار دارد که مسیحیان در آنجا به مریم مقدس یا دیگر مقدسین همچون «سنت ان» متوسل می‌شوند. برخی از این اماکن مانند زیارتگاه مشهور فاطیما در لیسبون پرتغال که مورد توجه مسیحیان و مسلمانان اروپاست و چشمه مقدس و تمثال حضرت مریم (ع) در دهکده لورد در فرانسه از اعتبار ویژه‌ای برخوردارند. به طور کلی، بسیاری از زیارتگاه‌های امروزی که در میان گورستان‌ها و در جوار چشمه و درخت کهنسال وجود دارند، در گذشته به پرستش میترا و اناهیتا اختصاص داشته که برخی از آنها به معابد بزرگداشت آتش تبدیل شده است. امروزه شماری از این اماکن در کنار درخت و چشمه مقدس تبدیل به مسجد یا امامزاده شده و برای مسلمان شیعه و سنی مورد احترام است. مانند زیارتگاه نایسر (ناهید سر یا سرای ناهید) در سنجند کردستان (تصویر ۳) و زیارتگاه پیرشالیار^۵ در روستای اورامان تخت کردستان.

از جمله مراسم آیینی در بزرگداشت آب (پنج‌جابه) در شهر قزوین برگزار می‌شود که پنجاه روز پس از آغاز سال نو شمسی و عید ایرانیان، مردم مانند روز سیزدهم از سال نو به دشت و صحرا می‌روند و سبزه به آب می‌افکنند. در مراسم پنج‌جابه، زنان به درخت کهنسال دخیل بسته و از

در دومین جمعه از ماه مهر در جوار حوض‌های آب برگزار می‌شود. این مراسم امروزه در سوگ امامزاده محمد انجام می‌شود اما نشانه و رسوم و به ویژه تاریخ خورشیدی آن حکایت از باوری کهن دارد که در ارتباط با نیایش آب است.

آیین و رسوم در زمان‌های مختلف همراه با دین و باور جدید، بار معنایی تازه به خود می‌پذیرد. اینکه آیین‌ها از گذشته‌های دور تاکنون در میان قومی پایدار باقی‌مانده نشان از حقیقت و نکته‌ای مفید دارد که در طول

آب چشمه برای تبرک می‌نوشند یا برای شفای بیمار می‌برند و متوسل به چشمه مقدس می‌شوند. در اینجا و بسیاری دیگر از چشمه‌های مقدس، زنان با اعتقاد به برکت آب که متعلق به دوشیزه مقدس و نماد باروری بود در طلب فراوانی و برای انسان، نبات و دام، همچنین برای شفای بیماران به اناهیتا متوسل می‌شدند. هنوز در گوشه و کنار ایران این رسوم برجاست. مانند چشمه‌علی دامغان که آب چشمه را می‌نوشند و برای تبرک می‌برند و زیارتگاه آمنه خاتون با چاه مقدس در قزوین که عریضه می‌نویسند و در چاه می‌اندازند. علاوه بر این مراسم قالی‌شویان

تصویر ۱: امامزاده حمزه جاده آب علی، چارتاقی چسبیده به درخت چنار کهنسال در کنار رودخانه، تهران، ایران. عکس: شهره جوادی، ۱۳۹۰.

تصویر ۲: گنبد سنگی (معروف به آتشکده) در جوار درخت کهنسال واقع بر تپه ای در جاده آب علی، تهران، ایران. عکس راست: شهرزاد خادمی، چپ: رسول رفعت، ۱۳۹۰.

زرتشت دیده می‌شود مربوط به باورهای پیشین و زمان ستایش میترا و اناهیتا بوده که در دین اسلام با توجه به رویکرد دستورات قرآن نسبت به طبیعت تداوم یافته و تاکنون برجا و پایدار مانده است.

تاریخ و در ادیان و باورهای مختلف بر آن تأکید شده است. از جمله رسوم مربوط به بزرگداشت آب و گیاه که با زندگی و سلامتی انسان‌ها پیوند داشته است. تقدس و احترام به طبیعت و مظاهر آن که در دین

تصویر ۳: زیارتگاه نایسر (ناهیدسر) سنندج، درخت کهنسال، عکس: شهره جوادی، ۱۳۹۰.

جمع بندی

تداوم آیین‌های باستانی ایران در ارتباط با آب و درخت، چنانکه گفته شد با تغییراتی در شخصیت‌های مرتبط با آیین‌های مذکور همراه بوده است؛ در عصر باستان و پیش از زرتشت ایزدان اناهیتا و مهر، موجودات مقدسی بودند که اگرچه گفتارهای روشنی درباره جایگاه دقیق آنها در دست نیست، اما این موضوع که آیین‌های مرتبط با آب و خورشید و گیاه به نوعی به این دو اسطوره متصل بوده‌اند و نام دیگری در میان نیست از دو نکته پرده‌برداری می‌کند: نخست اینکه اسطوره‌ها متعلق به زمانی بوده‌اند که زندگی مادی بشر در مخاطره حوادث طبیعی بوده که عناصر طبیعت نقشی اینچنین بر عهده گرفته‌اند، دیگر آنکه در کنار اسطوره‌های مذکور از نام دیگری سخن به میان نیامده و گویا اندیشه ایرانیان کهن ورای اساطیر مذکور به خدای دیگری دست نیافته بود. در عین حال این دو اسطوره ساخته ذهن ابتدایی و ریشه در طبیعت و جریان هستی داشته است. در عصر زرتشت، این دو به عنوان ایزدان ماه (ماه در ارتباط با آب) و خورشید در جهان بینی اوستا وارد می‌شوند و اندیشه آن روز در کنار اهورامزدا به مهر و اناهیتا نیز اعتقاد دارد؛ به طوری که اینان یاران اهورامزدا به شمار می‌روند. چنانکه ستایش اناهیتا در آبان یشت (یشت نهم اوستا) از این موضوع حکایت می‌کند. در عین حال همچنان آیین‌های مرتبط با آب و درخت با نام‌های مهر و اناهیتا پیوندخورده و مخاطب مردم در این آیین اسطوره‌های پیشین هستند. در دوره اسلامی، آیین‌های مذکور با قبول تغییرات زمان، همچنان تداوم یافته است. اما شخصیت‌های مداخله‌کننده در آن به جای ایزدان پیشین به اشخاص مقدس تاریخ اسلام بدل شده است. اتفاق مهم دیگر، تفسیر آیین توسط اندیشمندان دوره اسلامی بوده که مجوز تداوم آن را صادر کرده است. با توجه به جهت‌گیری اصلی اسلام نسبت به توحید و یگانگی الله، شرک که به معنای قائل بودن به منشأ قدرتی جز الله است، به شدت در آداب و آیین‌های اسلامی مطرود شناخته می‌شود. لذا نمی‌توان با وجود چنین رویکردی که اساس دین اسلام را تشکیل می‌دهد، پذیرفت که دگرذیسی الهه‌های مهر و اناهیتا به شخصیت‌های مقدس اسلامی با حفظ همان مراتب گذشته باشد. بلکه با توجه به اصلی به نام توسل در اسلام که نزد شیعیان رواج بسیار دارد و مستند به قرآن و حدیث است، شخصیت‌های مقدس در این آیین به عنوان واسطه میان دعاکننده (انسان) و اجابت‌کننده (الله) عمل می‌کنند و نام‌بردن از حضرت زهرا (س) و سایر اشخاص مقدس اشاره به نقش آنها به عنوان وسیله نقل پیام (توسل) دارد نه نقش نمایی اجابت‌کننده دعا. شیعیان، حضور اشخاص مقدس را به عنوان واسطه‌های انتقال حاجت و شفاعت نزد خداوند مغتنم می‌شمارند و اهل تسنن نیز پیران و بزرگان دین را جایگزین اسطوره‌ها و خدایان پیشین ساخته‌اند. از این روست که در دگرذیسی آیین باستان در دوران اسلامی با تغییر اسامی و بازیگران آیینی مواجه می‌شویم.

نتیجه گیری

امروز در گوشه و کنار ایران آیین‌های باران خواهی و گرامیداشت آب و گیاه به شکل‌های گوناگون برپا می‌شود. نیایش در پای درختان کهنسال و چشمه‌های مقدس و توسل جستن به آنان برای باروری انسان، گیاه و دام و حاصلخیزی و سرسبزی کشتزارها در جامعه کشاورزی و دامداری کهن اهمیتی ویژه داشته است. مهر، خدای بزرگ آریایی و دارنده دشت‌های فراخ و اناهیتا، الهه باروری و آب‌های پاک همواره در کنار چشمه‌ها و درختان مقدس ستایش می‌شدند و قربانیان فراوان برایشان انجام می‌شده است. زرتشت پیامبر نسبت به امر مهم کشاورزی و پاکیزه نگاه داشتن آب به عنوان مایه سلامت و حیات گیاه، حیوان و انسان سفارش بسیار کرده است. در دین اسلام و دستورات قرآن کریم نیز طبیعت و مظاهر آن به عنوان آیه‌های الهی مورد توجه قرار گرفته‌اند و از این روست که فرایض دینی در ارتباط با تکریم آب و گیاه در میان مسلمانان ایران رواج بسیار دارد. آنچه مسلم است ایرانیان و به خصوص مسلمانان هرگز درخت و آب را نپرستیده، بلکه همواره این عناصر واسطه‌ای بین انسان و ماوراءالطبیعه بوده‌اند. نماز باران و توسل به حضرت زهرا (س) دگردیسی نیایش اناهیتا در سقافراها که توسل به حضرت عباس بن علی (ع) سقای عاشوراست، توسل به امامزادگان در روزهای خاصی که با طلوع و غروب ماه و خورشید در ارتباط است و برگزاری مراسم آیینی در کنار آب و چشمه و مزار مقدسین در فصول برداشت محصول، همه یادگارهای دوران باستان است که شکل ظاهری آن حفظ شده اما محتوای آن تغییر کرده و با باورهای جدید همسو شده است.

امروزه در دنیای مدرن نیز آب و گیاه از اعتبار ویژه‌ای برخوردارند. چنانکه گروه‌ها و احزاب حامیان فضای سبز در اروپای امروز باور دارند که آب و گیاه در زندگی مادی و معنوی مردم تأثیر فراوانی دارد. بنابراین در جوامع سنتی و مدرن چه به دلیل تقدس و توسل و چه از باب مباحث زیست‌محیطی و سلامتی نوع بشر به آب و گیاه اهمیت فراوان داده‌اند و در طراحی فضاهای شهری و پارک‌ها از این عناصر حیاتی و مفید بهترین بهره‌ها را می‌برند.

پی‌نوشت

۱. ایرانیان باستان برای طلب باران و فراوانی محصول در معابد اناهیتا به نیایش پرداخته و قربانی می‌کردند، تداوم این رسم در دوران اسلامی برای بزرگداشت آب توسل به حضرت عباس سقای عاشوراست که در سقافراهای مازندران تاکنون برگزار می‌شود. سقافرا اتاکی چوبی است که روی پایه‌های بلند استوار شده و در اکثر مساجد و تکایای مازندران دیده می‌شود. برخی از آنها در میان شالیزارها نیز وجود دارد و کشاورزان به هنگام کاشت و برداشت محصول در آنجا عبادت می‌کردند. برای اطلاع بیشتر رجوع شود به: جوادی، ۱۳۸۶، ۲. اتاقتک یا محفظه‌ای مشبک از چوب یا فلز که سنگ قبر را در بر گرفته و مردم به آن دخیل می‌بندند و دور آن طواف می‌کنند.
۳. امام‌زمن، دوازدهمین امام شیعیان که زنده است و روز قیامت با حضرت عیسی و حضرت خضر پیامبر ظاهر می‌شوند. اعتقاد به منجی آخرالزمان در تمام ادیان وجود دارد.
۴. قدمگاه: محل جای پای شخصیتی روحانی و معنوی است که آن فرد از آنجا عبور کرده است. معمولاً این اماکن به قدمگاه حضرت علی امام اول شیعیان، پیامبر اسلام حضرت محمد، حضرت فاطمه دختر پیامبر، امام سوم و امام هشتم شیعیان نسبت داده می‌شود.
۵. پیر شالیار فرزند جاماسب از مغان زرتشتی بوده که بعداً مسلمان شده است. بقعه، درخت کهنسال، غار، تخته سنگ مقدس که در مجموعه این زیارتگاه کوهستانی وجود دارد از یادگارهای دوران پرستش مهر و اناهیتا به شمار می‌رود (ورهام، ۱۳۸۵: ۵).

فهرست منابع

- الیاده، میرچا. ۱۳۷۲. *رساله‌ای در تاریخ ادیان*. ترجمه: جلال ستاری، چاپ اول، تهران: انتشارات سروش.
- باستانی پاریزی، محمدابراهیم. ۱۳۵۷. *خاتون هفت قلعه*. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- پورداوود، ابراهیم. ۱۳۸۰. *اوستا*. چاپ اول، تهران: نشر اساطیر.
- جوادی، شهره. ۱۳۸۶. اماکن مقدس در ارتباط با کوه، چشمه و درخت. *مجله باغ نظر*، (۸): ۱۲-۲۲.
- جوادی، شهره. ۱۳۸۷. درخت‌های آیینی. *مجله منظر*، ۱ (صفر): ۳۰-۳۳.
- جوادی، شهره. ۱۳۸۸. مکان‌های مقدس مازندران. *مجله منظر*، ۱ (۲): ۲۳-۲۰.
- جوادی، شهره و غضنفری، پروانه. ۱۳۸۸. نگاه آیینی به گردشگری ایران. *مجله منظر*، ۱ (۵): ۷۳-۷۰.
- خلعتبری، مصطفی. ۱۳۸۷. *آب، آیین‌ها و باورهای مربوط به آن در فرهنگ عامه*. تهران: سروش.
- دوستخواه، جلیل. ۱۳۶۱. *اوستا، نامه مینوی زرتشت*. از گزارش ابراهیم پورداوود. تهران: نشر مروارید.
- دوستخواه، جلیل. ۱۳۶۱. *خرده اوستا*. چاپ دوم، تهران: نشر اساطیر.
- گیرشمن، رومن. ۱۳۶۸. *ایران از آغاز تا اسلام*. ترجمه: محمد معین، چاپ هفتم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- گویری، سوزان. ۱۳۷۹. *اناهیتا در اسطوره‌های ایرانی*. چاپ سوم، تهران: جمال‌الحق.
- معین، محمد. ۱۳۸۵. *ستاره ناهید*. تهران: انتشارات ناهید.
- میرشکرایی، محمد. ۱۳۸۰. *انسان و آب در ایران*. تهران: نشر گنجینه ملی آب ایران.
- ورهام، فرهاد. ۱۳۸۵. *عروسی مقدس*. کردستان: انتشارات ایران‌شناسی.
- هال، جیمز. ۱۳۸۰. *فرهنگ نگاره‌ای نمادها در شرق و غرب*. ترجمه: رقیه بهزادی، تهران: نشر فرهنگ معاصر.
- یاحقی، محمد جعفر. ۱۳۶۹. *اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی*. تهران: سروش.